

А. В. ХАРЧЕНКО

«НАСЕЛЕННЯ РУХЛИВЕ...І КІЛЬКІСТЬ ЙОГО З КОЖНИМ РОКОМ ЗРОСТАЄ»: ДО ПОСТАНОВКИ ПРОБЛЕМИ ВПЛИВУ МІГРАЦІЇ НА ФОРМУВАННЯ ЄВРЕЙСЬКОЇ ГРОМАДИ ХАРКОВА

У статті автор досліджує роль фактору міграції у формуванні єврейської громади Харкова другої половини XIX – першої чверті XX століття. Формування громади відбувалося на тлі модернізації її традиційних інститутів. Традиційне суспільство Російської імперії протягом означеного періоду переживало великі трансформації, у різних сферах свого життя, однак жоден з цих процесів, навіть наприкінці періоду не було завершено. Втім, протягом досліджуваного періоду в Харкові склалась доволі чисельна єврейська громада, присутність якої як таку годі було заперечувати.

Ключові слова: єврейське населення, імперське місто, міграція, модернізація, Харків.

Вступ. На початку XX ст. єврейська громада складала більше 5% населення Харкова, а завдяки джерелам, ми знаємо, що в місті знаходилось чимало нелегалів і це дає підстави стверджувати, що чисельність єврейського населення була більшою за офіційні цифри.

Вперше в історіографії, ми досліджуємо проблему формування єврейської громади Харкова у період пізньої Російської імперії (Late Imperial Russia). Не буде великим відкриттям констатація того, що це була спільнота переселенців. За досліджуваний період, завдяки природньому рухові, збільшення населення в регіоні не перевищувало 2% на рік [1, с. 80]. Тобто, основним чинником збільшення чисельності громади була постійна і зростаюча міграція, що пояснює нашу увагу до цього процесу.

Міграції – складні за формами і наслідками соціальні процеси. Впливаючи на суспільство вони так само піддаються політичним, соціальним, економічним, демографічним впливам. Предмет дослідження статистиків, демографів та соціологів ще у XIX ст., з 1980-х рр. міграції стали об'єктом надзвичайної уваги всіх соціальних та політичних наук [2, р. 3].

Процеси міграції східноєвропейського єврейства наприкінці XIX ст., які зачепили мільйони людей, є важливою складовою ширших міграційних рухів, що охопили європейський континент, і мають великий дослідницький потенціал. Однак у історіографії представлена переважно тема міжнародної міграції, в першу чергу до Північної Америки та Палестини [3, р. 101]. На ситуацію мало вплинули навіть заклики поважних академічних авторитетів, як, наприклад, Ш. Штампфер, котрий два десятиліття тому наполягав на необхідності дослідження і розуміння внутрішньої єврейської міграції в Російській імперії [4, р. 28].

Мета. Відповідно визначеній проблеми нами було поставлено основне дослідницьке завдання – визначити вектори єврейської міграції до Харкова (де під вектором міграції ми розуміємо структуру яка має величину та напрям). Вперше, ми простежимо звідки прибували переселенці та з'ясуємо, як впливав попередній життєвий досвід на соціальні позиції в новому середовищі. Такий підхід здається важливим, якщо врахувати тезу про те, що до XX ст. окремі спільноти переселенців могли зберігати суттєві регіональні відмінності у мові, звичаях тощо [4, р. 28]. Яким був соціальний статус мігрантів, їх професійні вміння та мотивація прибуття до великого міста? У випадку єврейського населення з'ясування напрямків руху дозволяє певною мірою говорити і про релігійну течію (в середині юдаїзму) яку представляли мігранти.

Виклад основного матеріалу. Ми розглядаємо Харків, як простір великого імперського міста. Територію – де єврейське населення зустрічалось з владними інститутами імперії Романових, та іншими етноконфесійними групами. Мультикультурність цього простору передбачала взаємовпливи різних груп і створювала нове середовище. Велике місто ставало своєрідною «соціальною лабораторією», в якій ми спостерігаємо комунікацію цих спільнот. Дослідження міграцій дає нам змогу уважніше придивитись, що в цьому обміні давала і що отримувала єврейська громада. Чи дійсно, євреї «брали штетл з собою», щоб змішуючи власні традиції з підвалинами неєврейського оточення створювати нову єврейську ідентичність [5, р. 113].

Населення міста ми сприймаємо як

© А. В. Харченко, 2015

соціальну структуру – систему ієрархічних (невід’ємна складова традиційного суспільства) взаємопов’язаних соціальних позицій, які фіксували становище людей з різними ролевими приписами. Локальне дослідження, з урахуванням ширшого контексту, дає можливість сфокусуватись у визначених часово-просторових рамках, враховуючи регіональні варіації. Ми намагались не обмежуватись дослідженням структурних змін, але й зосередились на долях конкретних людей, знаходячи взаємозв’язок між ними. Важливе вихідне положення – розглядати єврейське населення, як інтегровану частину міського суспільства Харкова. Соціальна історія міського населення Російської імперії, процеси урбанізації, відносини влади та населення – є необхідними для вирішення цієї проблеми.

Ми розглядаємо місто в період зрушень, що у історіографії отримали доволі беззмисловне, та водночас таке, що претендує на глобальні пояснення, найменування модернізації. Бурхливі процеси урбанізації, індустріалізації тощо визначаються як складові цих глобальних змін. Погодження щодо їх значущості по відношенню до єврейського населення тривалий час простежувалось в історіографії. Так, М. Мінц писав, що урбанізація та індустріалізація позитивно вплинули на єврейське населення, яке стало заможнішим за християнське оточення [6, с. 13]. С. Ціпперштейн вважав їх важливішими за Гаскалу, наголошуючи на зростаючій ролі євреїв у становленні нової міської економіки [7, р. 27]. Однак важливішим для нашого дослідження є те, що вищеназвані зміни робили суспільство мобільнішим, у рази збільшували потоки мігрантів.

Харків не був винятком в процесах єврейської міграції. В останній третині XIX ст. сотні тисяч євреїв оселились за Смугою, сформувавши чисельні громади навіть у столичних містах – С.-Пб та Москві. Перепис 1897 р. зафіксував 314 тис. євреїв які жили поза Смугою і мали для цього законні підстави [8]. Останнє зауваження є важливим моментом, бо велика кількість євреїв перебувала у «внутрішніх губерніях» фактично порушуючи чинне законодавство. Недосконалість офіційної статистики в цьому питанні не є таємницею для дослідників [9, р. 51]. Ми спробували визначити місце Харкова на загальній мапі єврейської міграції в Російській імперії, застосувавши концепцію Р. Раулєнда, яка дозволяє диференціювати та охарактеризувати напрямки міграцій в Російській імперії. Харків ми віднесли

до так званого південно-східного варіанту («єврейські острови у морі неєвреїв») [10, р. 207-234]. Єврейське населення міста на 1897 р. налічувало 9848 осіб, з майже 174 тис. харків’ян (в Києві на цей період більше 12%, Одесі – 30%).

Крім того, аби визначити, що Харків міг запропонувати єврейському мігранту – мобільному у географічному та соціальному плані, та відповідно, що переселенець, у свою чергу, міг запропонувати місту, ми скористалися запропонованою А. Гофмайстером та Р. Лінднером трьохскладовою типологією міст південних (так званих «українських») губерній імперії [11, р. 202-210; 12, с. 39-85]. Дослідники наголошують на важливості такого структурування для розуміння розмаїття імперського досвіду, а також наводять основні характеристики стосовно кожного типу та зразок міста, що на їх думку, їм відповідало. Так, Київ визначається як адміністративний центр, де індустріалізація виступала вторинним процесом. Євреї тут були однією з груп яка домінувала у економічному житті, середній клас міста виступав гетерогенною групою, що фактично виключало етнічні конфлікти в його середовищі, однак серед нижчих верств етнічні та соціальні конфлікти у кризових ситуаціях призводили до вибухів насильства. Другий тип – Одеса – новозасноване місто, чис економічне значення (з доіндустріальної епохи) переважало адміністративні функції. У своєму просторі місто поєднувало динаміку, взаємодію та відторгнення різних груп населення. Перспективи соціального зростання, які для багатьох мігрантів дедалі ставали все примарнішими, постійно притягували велику кількість переселенців, що врешті-решт призводило до соціальної напруги. Нарешті, Катеринослав – як промислове місто, де значення торгівлі швидко відійшло на другий план. Місто виступало полем експериментів у час індустріального розвитку. Соціальний та економічний статус окремих етнічних груп був тут менш стабільним, а культурна ідентичність менш певною. Місто мало вузький громадський простір. В часи криз швидко розвивалась динаміка насильства.

Сприйнявши запропоноване, як своєрідну концепцію, ми акцентували увагу на її соціальній складовій. Зосередивши погляд на стрімко зростаючому місті, ми пропонуємо розуміння мотивацій переселенців. Таким чином ми отримуємо можливість поглянути на ширший контекст взаємовідносин євреїв та неєврейського населення – «російсько (імперсько)-єврейської зустрічі». Ми дійсно можемо прослідкувати

збільшення представництва євреїв Харкова в різних категоріях населення, завдяки джерелам різного походження – гільдійським спискам, спискам ремісничої управи, студентським спискам тощо, які відтворюють нам загальну картину [13; 14; 15; 16; 17; 18; 19; 20].

Для Харкова доволі складно, визначити місце за вищенаведеною схемою. Місто за часів імперії зробило успішну кар'єру, пройшовши шлях від степової фортеці на кордоні, до метрополії великого регіону, важливого, з точки зору економіки, транзитного вузла. Специфіка модернізаційних та національних процесів сприяла формуванню різних образів Харкова, що відбиваються і в сьогодиньшому публічному житті міста – місто науки та місто торговців, колыска українського відродження або головний осередок зросійщення [21, с. 47].

Подібно до С-Пб (2% єврейського населення на 1897 р.), Одеси та Києва – Харків ставав кінцевою зупинкою для багатьох переселенців. В останній третині XIX ст. три останні міста стали центрами економічної модернізації на півдні імперії і притягали тисячі мігрантів, що дозволило проводити паралелі, називаючи їх «Українською Америкою» [22, р. 15]. Досвід єврейського населення у цих великих центрах мав свої особливості. З часів розподілів Речі Посполитої та надбання імперією чисельного єврейського населення, Одеса мала тривалу історію єврейської присутності. «Золотий вік» її громади припав на другу третину XIX ст., коли до міста переселялись навіть євреї з Австрійської Галиції. В той час, як у Харкові, до 1859 р. жоден єврей не мав легальних підстав зупинитись у місті на термін довший, ніж того вимагали обставини. Але Харків не знав і масового антиєврейського насильства, навіть у кризові 1881-1882 рр. та 1905 р. Формування єврейської громади міста відбувалось синхронно з Києвом. Харків так само знаходився на перетині багатьох шляхів, концентруючи населення прилеглих територій, а також дистанційованих білоруських та великоросійських губерній, переселенців з маленьких та великих міст. Однак навколо Харкова не існувало чисельних єврейських містечок-штетлів, як то було у випадку Києва і це, безумовно, збіднювало джерела міграції. В цьому плані Харків не був «прикордонним

Список літератури: 1. Чорний Д. М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.) / Д. М. Чорний. – Харків, 2007. – 304 с. 2. *The Oxford Handbook of the Politics of International Migration.*

містом», треба було зробити свідомий вибір і відірватись від звичного середовища. Але, у другій половині XIX ст. Харків так само, як і Київ став привабливішим за містечка, у яких тривалий час зосереджувалось єврейське життя [5, р. 56].

Дослідження єврейської громади у фокусі певного міста не є новиною в літературі. Увага фахівців з історії євреїв Російської імперії та раннього радянського періоду, часто прикута до великих міст зі значними єврейськими громадами – Санкт-Петербургу, Варшави, Одеси, Києва, Мінську [23; 24; 25]. З одного боку, проблема формування єврейських громад є однією з центральних у цих дослідженнях. З іншого боку, роль міграції у цих процесах, вочевидь відходить на другий план.

Висновки. Таким чином, окресливши наш методологічний підхід, представивши історіографію та комплекс джерел з проблеми, маємо можливості відповісти на поставлені на початку дослідження питання. По-перше, стосовно проблеми міграційних векторів, які формували харківську громаду, та концепції Р. Рауленда. Харків, як «острів» який наприкінці досліджуваного періоду не перевищив 6%, був оточений «несврейським морем», що не дає начебто можливості проводити паралелі з Одесою та Києвом, з їх набагато чисельнішими спільнотами. Втім, на нашу думку, характер за яким складались єврейські спільноти, особливо з 1870-х рр., був схожим. Харків мав пізніший за Одесу старт і важчу за Київ дистанцію, однак його громада зростала не менш впевнено і успішно інтегрувалась в міське середовище.

По-друге, повертаючись до концепції А. Гофмайстера, ми спробуємо окреслити той досвід, що його отримало єврейське населення інтегруючись у велике імперське місто – Харків. Традиційне суспільство Російської імперії протягом означеного періоду переживало великі трансформації, у різних сферах свого життя, однак жоден з цих процесів, навіть наприкінці періоду не було завершено. Втім, протягом досліджуваного періоду в Харкові склалась доволі чисельна єврейська громада, присутність якої як таку годі було заперечувати.

– Oxford, 2012. – 672 p. 3. *Alroey G. Two Historiographies: Israeli Historiography and the Mass Jewish Migration to the United States, 1881-1914 / The Jewish Quarterly Review, 2015. Vol. 105.* 4. *Shaul Stampfer Patterns of Internal Jewish migration in the Russian Empire / Jews and Jewish Life in Russia*

and the Soviet Union. – 1995. **5.** *Petrovsky-Shtern Y.* The Golden Age Shtetl: a new history of Jewish life in East Europe. – Princeton, 2014. – 448 p. **6.** Цит. за: *Полищук М.* Евреи Одессы и Новороссии / М. Полищук. – Москва, 2002. – 446 с. **7.** *Zipperstein S.* The Jews of Odessa. A Cultural History, 1794-1881. Stanford University Press – 1986. – 228 p. **8.** *Общий свод по империи* результатов разработки данных первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 г. – С-Пб, 1905. **9.** *Nathans B.* Beyond the Pale: The Jewish Encounter with Late Imperial Russia. – London, 2002. – 426 p. **10.** *Richard H. Rowland* Geographical Patterns of the Jewish Population in the Pale of Settlement of Late Nineteenth Century Russia / Jewish Social Studies. Vol. 48, 1986. – P. 207-234. **11.** *Гофмайстер А.* Вороже братерство: російське єврейство та українське націотворення / Україна. Процеси націотворення. – Київ, 2011. – С. 202-210. **12.** *Lindner R.* Unternehmer und Stadt in der Ukraine, 1860 - 1914. Industrialisierung und soziale Kommunikation im südlichen Zarenreich. Konstanz, 2006. – S. 39-85. **13.** *ЦДІАК України.* – Ф. 1760: Харківський губернський магістрат, оп. 1, спр. 262. Дело о наведении справок о сословной принадлежности лиц причисленных к купечеству и мещанству, арк. 1-49. **14.** *ДАХО.* – Ф. 45, оп. 6, т. 1, спр. 342. О выдаче торговых документов лицам иудейского вероисповедания, 332 арк. **15.** *ДАХО.* – Ф. 45, оп. 2, т. 2, спр. 3. О выдаче разным лицам свидетельств для предоставления в разные учреждения арк. **16.** *ДАХО.* – Ф. 45, оп. 1, т. 1, спр. 22. О засвидетельствовании приговоров мещан и цеховых на перечисление в другие сословия, 26 арк. **17.** *ДАХО,* Ф. 45, оп. 19, спр. 734. Гильдейский список на 1870 г., 353 арк. **18.** *ДАХО.* – Ф. 45, оп. 13, т. 1, спр. 29. Гильдейские списки купцов и их семей по городу Харькову, 200 арк. **19.** *ДАХО.* – Ф. 45, оп. 6, т. 1, спр. 342. О выдаче торговых документов лицам иудейского вероисповедания. **20.** *ДАХО.* – Ф. 4, оп. 187, спр. 478. О разрешении евреям проживающим в городе Харькове заниматься разным ремеслом. **21.** *Кравченко В.* Україна, імперія, Росія / В. Кравченко. – Київ, 2011. – 533 с. **22.** *Rudnytsky I.* The role of Ukraine in modern history. – Edmonton, 1987. – P. 11-37. **23.** *Scott Ur.* Barricades and Banners. The Revolution of 1905 and the Transformation of Warsaw Jewry. – Stanford, 2012. – 448 p. **24.** *Meir N.* Kiev Jewish Metropolis a History, 1859-1914. – Indiana, 2010. – 424 p. **25.** *Bemporad E.* Becoming Soviet Jews. – Indianapolis, 2013. – 276 p.

Bibliography (transliterated): **1.** Chornyj D. M. *Po livyji bik Dnipra: problemy modernizaciji mist Ukrayiny (kinecz XIX – pochatok XX)* / D. M. Chornyj. – Kharkiv, 2007. – 304. **2.** *The Oxford Handbook of the Politics of International Migration.* – Oxford, 2012. – 672. **3.** *Alroey G. Two Historiographies: Israeli Historiography and the Mass Jewish Migration to the United States, 1881-1914* / The Jewish Quarterly Review, 2015. Vol. 105. **4.** *Shaul Stampfer Patterns of Internal Jewish migration in the Russian Empire* / Jews and Jewish Life in Russia and the Soviet Union. – 1995. **5.** *Petrovsky-Shtern Y.* The Golden Age Shtetl: a new history of Jewish life in East Europe. – Princeton, 2014. – 448. **6.** Цит. за: *Polyshhuk M.* *Evreyi Odessi y Novorossyyi* / M. Polyshhuk. – Moskva, 2002. – 446. **7.** *Zipperstein S.* *The Jews of Odessa. A Cultural History, 1794-1881.* Stanford University Press – 1986. – 228. **8.** *Obshhyj svod po ymperyyi rezultatov razrabotky dannykh pervoy vseobshhej perepisy naselenyya, proyzvedennoj 28 yanvarya 1897.* – S-Pb, 1905. **9.** *Nathans B.* *Beyond the Pale: The Jewish Encounter with Late Imperial Russia.* – London, 2002. – 426. **10.** *Richard H. Rowland Geographical Patterns of the Jewish Population in the Pale of Settlement of Late Nineteenth Century Russia* / Jewish Social Studies. Vol. 48, 1986. – 207-234. **11.** *Gofmajster A.* *Vorozhe braterstvo: rosijs`ke yevrejstvo ta ukrayins`ke naciotvorenyya* / Ukrayina. Procesy naciotvorenyya. – Kyiv, 2011. – 202-210. **12.** *Lindner R.* *Unternehmer und Stadt in der Ukraine, 1860 - 1914.* Industrialisierung und soziale Kommunikation im südlichen Zarenreich. Konstanz, 2006. – 39-85. **13.** *CzDIAK Ukrayiny.* – F. 1760: Kharkivskyy gubernskyy magistrat, op. 1, spr. 262. Delo o navedenyy spravok o soslovnnoy prynadlezhnosty lycz pryhyslennyyh k kupechestvu y meshhanstvu. 1-49. **14.** *DAKhO.* – F. 45, op. 6, t. 1, spr. 342. O vidache torgovix dokumentov lyczam yudejskogo veroyspovedaniya, 332. **15.** *DAKhO.* – F. 45, op. 2, t. 2, spr. 3. O vidache raznim lyczam svydetelstv dlya predostavlenyya v raznie uchrezhdenyya. **16.** *DAKhO.* – F. 45, op. 1, t. 1, spr. 22. O zasvydetelstvovany prygovorov meshhan i cexovix na perechyslenye v drugye soslovyia, 26 ark. **17.** *DAKhO,* F. 45, op. 19, spr. 734. Gyldejskyy spysok na 1870, 353. **18.** *DAKhO.* – F. 45, op. 13, t. 1, spr. 29. Gyldejskyye spysky kupczov y yx semej po gorodu Kharkovu, 200. **19.** *DAKhO.* – F. 45, op. 6, t. 1, spr. 342. O vidache torgovix dokumentov lyczam yudejskogo veroyspovedaniya. **20.** *DAKhO.* – F. 4, op. 187, spr. 478. O razresheny evreyam prozhyvayushym v gorode Kharkove zanyratsya raznim remeslom. **21.** *Kravchenko V.* *Ukrayina, imperiya, Rosiya.* – V. Kravchenko. – Kyiv, 2011. – 533. **22.** *Rudnytsky I.* The role of Ukraine in modern history. – Edmonton, 1987. – 11-37. **23.** *Scott Ur.* *Barricades and Banners. The Revolution of 1905 and the Transformation of Warsaw Jewry.* – Stanford, 2012. – 448. **24.** *Meir N.* *Kiev Jewish Metropolis a History, 1859-1914.* – Indiana, 2010. – 424. **25.** *Bemporad E.* *Becoming Soviet Jews.* – Indianapolis, 2013. – 276.

Надійшла (received) 11.10.2015 р.

Харченко Артем Вікторович, канд. іст. наук, доцент НТУ «ХПІ»; тел. +380975435364; e-mail: kharart@yandex.ru.

Kharchenko Artem, PhD, Associate professor of the National Technical University “Kharkiv Politechnic Institute” Tel.: +380975435364; e-mail: kharart@yandex.ru

УДК 94:314.148(477.54)«XIX/XX»

«Населення рухливе... і кількість його з кожним роком зростає»: до постановки проблеми впливу міграції на формування єврейської громади Харкова / А. В. Харченко // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2015. – № 56 (1165). – С. 80–85. Бібліогр.: 25 назв. – ISSN 2079-0813.

У статті автор досліджує роль фактору міграції у формуванні єврейської громади Харкова другої половини XIX – першої чверті XX століття. Формування громади відбувалося на тлі модернізації її традиційних інститутів. Традиційне суспільство Російської імперії протягом означеного періоду переживало великі трансформації, у різних сферах свого життя, однак жоден з цих процесів, навіть наприкінці періоду не було завершено. Втім, протягом досліджуваного періоду в Харкові склалась доволі чисельна єврейська громада, присутність якої як таку годі було заперечувати.

Ключові слова: єврейське населення, імперське місто, міграція, модернізація, Харків.

УДК 94:314.148(477.54)«XIX/XX»

«Население подвижное...и количество его с каждым годом растет»: к постановке проблемы влияния миграции на формирование еврейской общины Харькова / А. В. Харченко // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2015. – № 56 (1165). – С. 80–85. Бібліогр.: 25 назв. – ISSN 2079-0813.

В статье автор исследует историю отношений в среде еврейской общины Харькова конца XIX – начала XX вв. Формирование общины происходило на фоне модернизации ее традиционных институтов. Центральная и местная власти проводили дискриминационную политику в отношении еврейского населения. Изучение взаимодействия власти на разных уровнях позволяет говорить о совмещении имперской и либеральной моделей в подходе к еврейской общине. Отношения в еврейской среде могли быть наполнены конфликтностью, которая становилась причиной для взаимных обвинений и поиска поддержки властей.

Ключевые слова: еврейское население, имперский город, миграция, модернизация, Харьков.

UDC 94:314.148(477.54) «XIX/XX»

«Population movable...and its number is growing every year»: the impact of migration on the formation of the Jewish community of Kharkiv / A. V. Kharchenko // Bulletin of NTU «KhPI». Series: Actual Problems of the History of Ukraine. – Kharkiv: NTU «KhPI», 2015. – № 56 (1165). – P. 80–85. – Bibliogr.: 25. – ISSN 2079-0813.

The article examines the role of migration factor in the formation of the Jewish community of Kharkov second half XIX - the first quarter of the XX century. The process of migration of East European Jews in the late XIXth century affected millions of people. It is an important component of broader migration movements that swept the European continent, and have great research potential. The formation of the community has been accompanied by modernization of traditional institutions. Traditional society Empire during the appointed period experienced a major transformation in various spheres of their lives, but none of these processes, even the end of the period has not been completed. However, during the period in Kharkiv has developed quite a numerous Jewish community, whose presence as such should not be denied.

Key words: the Jewish population, Imperial City, Migration, Modernization, Kharkiv.